

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

НІКОЛАЄВА Майя Іванівна

УДК 321.013

**ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ:
ПРОЦЕСИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН І
СТАБІЛІЗАЦІЇ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути і процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат філософських наук, професор
АНУФРІЄВ Лев Олександрович,
Одеський національний університет
ім. І.І. Мечникова,
завідувач кафедри політології

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
БОГДАНОВ Володимир Семенович,
Черкаський навчальний центр
Одеської національної юридичної академії,
директор

кандидат політичних наук
ЛЯСОТА Людмила Іванівна,
Одеський державний економічний
університет,
старший викладач кафедри політології

Провідна установа: Львівський національний університет
ім. І.Франка, кафедра політології,
Міністерство освіти і науки України, м. Львів

Захист відбудеться "21" червня 2003 року о 12 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.086.02 в Одеській
національній юридичній академії за адресою: 65009, м. Одеса,
вул. Піонерська, 2 ауд.312.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Одеської національ-
ної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий "17" травня 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Дудченко В. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Наприкінці ХХ століття для України видався безпрецедентний шанс реалізації її найважливішої історичної мети – створення незалежної демократичної держави. Свідоме, науково обґрунтоване, послідовне реформування політичної системи (далі ПС), яка дісталася країні від минулих часів – одне з головних завдань на цьому шляху. Тому георетичне дослідження проблеми трансформації ПС під час переходу від авторитаризму до демократії, виявлення об'єктивних засад стабільного і динамічного розвитку політичної сфери і суспільства загалом, можливостей цілеспрямованого впливу на ці процеси є вкрай актуальними питаннями для української політології.

За минуле десятиріччя в Україні відбулися кардинальні перетворення в усіх сферах суспільного життя, які надали вітчизняним політологам багатий і в чомусь унікальний матеріал для теоретичного аналізу. Дослідженню пострадянських трансформацій приділяють увагу й численні закордонні фахівці. Ними висловлено чимало важливих зауважень щодо загальних умов і особливостей демократизації у незахідних країнах. Цей критично-відсторонений погляд на сучасну ситуацію в країнах колишнього СРСР, зокрема, в Україні, має певну користь. Однак він не знімає актуальності питання про розробку спеціалізованих теоретичних й методологічних підходів до вивчення постсоціалістичних перехідних процесів, які б враховували і досягнення світової наукової думки, і конкретні реалії цих держав.

Особливо наочно політичні зміни виявляють себе в реформуванні інституціональної структури пострадянських держав. Водночас їх приклад свідчить, що вкорінення формальних інститутів західної демократії без врахування культурно-історичних традицій і розповсюджених поведінкових практик не може дати очікуваного результату. Системна методологія і традиційний інституціональний аналіз не дозволяють виявити причини слабкої ефективності цих запозичених інститутів. Тому увагу вчених привертає методологія нового інституціоналізму як інструмент більш широкого і поглибленого дослідження механізмів регуляції політичного життя, взаємодії політичних суб'єктів різного рівню, в тому числі – на рівні повсякденних і неформальних відносин. Позитивно оцінюючи зростання інтересу вітчизняних дослідників щодо вказаних проблем і не заперечуючи безумовної цінності попередніх робіт, слід відзначити, що узагальнюючих праць, присвячених цим питанням, поки що вкрай мало.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що **актуальність теми до-**

слідження зумовлена необхідністю теоретичного аналізу процесів трансформації ПС сучасної України на ґрунті комплексної методології, яка б враховувала важливіші здобуття західної політичної науки й специфіку вітчизняних політичних умов і сприяла виробленню подальшої стратегії демократичного реформування суспільства.

Дисертація виконана в рамках **науково-дослідницької теми** Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова “Політична діяльність у демократичному суспільстві” (номер державної реєстрації – 0191002015). Зміни в ПС України розглядаються як результат свідомої та спонтанної діяльності політичних суб’єктів різного рівня.

Метою даної роботи є вивчення динамічних процесів, які відбуваються в ПС України на етапі її становлення як самостійної демократичної держави. У відповідності з цією метою в дисертації передбачено вирішення наступних **наукових задач**:

- дати критичний аналіз найбільш розповсюджених теоретико-методологічних підходів до вивчення ПС та її динамічних властивостей;
- виробити комплексну методологію вивчення ПС, що дозволяє з’ясувати глибинне підґрунтя її інституціональної природи і тенденції її розвитку;
- здійснити порівняльний аналіз інституціональних систем радянського і західного зразка, радянської та сучасної української моделі для виявлення головних напрямків трансформації ПС України;
- з’ясувати механізми функціонування ПС сучасної України, а також її взаємодію з інституціональним середовищем;
- визначити умови й перспективи формування у ПС властивостей динамічної стабільності;

Об’єктом дисертаційного дослідження визначено політичну ПС як багатомірне і функціонально динамічне явище, а *предметом* – інституціональні аспекти її трансформації і стабілізації.

Методи дослідження узгоджені з метою і завданнями, а саме:

- використання системного і структурно-функціонального методів, а також базових моделей ПС Д. Істона, Г. Алмонда, К. Дойча дозволило а) проаналізувати конкретні політичні процеси, що відбуваються в сучасній Україні на основі загальних закономірностей системної динаміки; б) сконструювати інституціональну модель підсистеми політико-державного управління і визначити основні принципи її функціонування; в) усвідомити тенденції взаємодії ПС з інституціональним середовищем;

- окремі елементи новоінституціонального підходу використовувалися на додаток до вищеназваних методів, що сприяло а) розширенню рамок аналізу ПС за рахунок її суб'єктно-діяльнісних характеристик; б) з'ясуванню механізмів інституціональних змін у політичній сфері; в) визначенню нагальних задач її подальшого інституціонального реформування:

- ужиття концептуальної моделі інституціональних матриць С.Г. Кірдіної щодо вивчення політичних перетворень в Україні призвело поглибити уявлення про відтворення традиційних і запровадження нових принципів функціонування підсистеми політико-державного управління;

- порівняльний метод дав можливість зіставити нормативні інституціональні моделі ПС радянського і західного зразка, здійснити аналіз змін, що відбулися в ПС незалежної України;

- синтез методів глобально-цивілізаційного і конкретно-історичного підходів дозволив дати оцінку змін в ПС України в контексті провідних транзитологічних теорій і загальних тенденцій демократизації з одночасним урахуванням культурно-політичних традицій українського народу.

При написанні дисертації також використовувалися загальнологічні методи дослідження (аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання), емпіричні методи аналізу документів та інших джерел політичної інформації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному.

1. Дисертантом вироблено комплексну методологію аналізу динамічних властивостей ПС, яка поєднує найбільш інструментальні можливості системного, структурно-функціонального і новоінституціонального підходів. Вказаний синтез базується на розумінні інститутів як сталої сукупності правил, норм і принципів поведінки, які регулюють практичну взаємодію людей. Звідси випливає, що всі ключові поняття, які звичайно співвідносяться із структурними компонентами ПС, - суб'єкти, норми, відносини, інтеракції, - є водночас і сутнісними характеристиками політичних інститутів, аспектами їхнього аналізу. В такому вигляді політичні інститути є конструктивними опорами ПС, оскільки вони: 1) забезпечують відтворення, стабільність і регуляцію політичної діяльності, 2) сприяють збереженню ідентичності політичної спільноти навіть в умовах кардинальних трансформацій, 3) посилюють внутрішньогрупову згуртованість і міжгрупові політичні комунікації, 4) здійснюють контроль щодо поведінки акторів у сфері розподілу владних ресурсів і прийняття політичних рішень. Усталеність і

ефективність політичних інститутів є однією з важливіших передумов забезпечення динамічної стабільності та розвитку ПС і суспільства взагалі.

2. Встановлено, що практика інституціональних перетворень в Україні в основному відповідає розповсюдженій логіці демократичних транзитів “третьої хвилі”. Зокрема: 1) переважаючим механізмом політичних інновацій слугує запозичення в систем-зразків, в ролі яких виступають моделі західних ліберальних демократій, не так алгоритмів, як зовнішніх інституціональних форм; 2) провідними агентами інституціоналізації первісно є різні сегменти політичних еліт, які використовують легалізацію нового конституційного ладу щодо перерозподілу та зміцнення своїх статусних позицій, нерідко шляхом непублічних конвенцій та тіньового торгу; 3) переважання неформальних правил “політичної гри”, вкорінення їх в практику функціонування саме формальних інституційних структур створює ефект “подвійної невизначеності”, при якому результат транзиту може залишатися неясним впродовж тривалого часу. В окремих випадках можлива трансмутация ПС, яка відбувається через наповнення нових інституціональних форм попереднім змістом і набуття системою рис стагнаційної стабільності.

3. Сформульовані, з урахуванням загальноновизнаних постулатів політико-системної теорії, а також запропонованої С. Кірдіною аналітичної схеми інституціональних матриць, базові принципи організації та функціонування підсистеми політико-державного управління. Вони включають: 1) принципи структурної організації системи інститутів державного управління; 2) принципи управління об'єктом; 3) принципи інформаційного обміну; 4) принципи прийняття загальнообов'язкових рішень; 5) принципи розподілу компетенції та ресурсів; 6) принципи врегулювання внутрішньосистемних суперечностей і конфліктів. За допомогою цих параметрів в дисертації досліджено нормативні інституціональні моделі радянського і західного зразку, з'ясовано конкретні характеристики політико-інституціональної системи України.

4. Розкрито зміст відносно нового політологічного поняття “інституціональне середовище” ПС. Воно тлумачиться як сукупність соціальних, політичних, юридичних, моральних й повсякденних норм і правил, в межах яких розгортаються політичні процеси і здійснюються транзакції політичних акторів. На відміну від розповсюдженої в зарубіжній науці практики виокремлення двох рівнів інституціонального середовища, в дисертації обґрунтовано доцільність використання її

трирівневої структурної моделі. За критерієм основних суб'єктів, що впливають на процеси інституціоналізації нових правил, виокремлено: 1) конституційно-правовий макро-рівень, головна роль в формуванні якого належить державній правлячій еліті, 2) нормативно-процедурний мезо-рівень взаємодії організованих колективних суб'єктів – партій, лобістських груп, регіональних і місцевих еліт, 3) мікро-рівень повсякденних поведінкових практик пересічних суб'єктів політики, які формуються частково спонтанно, частково під впливом усталених правил перших двох рівнів.

5. Уточнено й конкретизовано стосовно українських реалій ідеалтипову схему періодизації сучасних демократичних транзитів (Ф. Шміттер, Т. Карл, А. Пшеворський). Узагальнення практики політичних перетворень в Україні дозволило встановити, що сьогодні вона знаходиться в критичній точці розвитку, проминання якої зумовить або рух до демократії, або консервацію нинішнього стану. Доводиться, що найбільшу зацікавленість в формалізації загальних правил політичної гри об'єктивно мають регіональні та місцеві сегменти еліт, які активно залучаються до неї на другому етапі трансформації.

6. Розглянуто практичні можливості демократизації та забезпечення динамічної стабільності розвитку ПС України в зв'язку з означеними контурами конституційної реформи. Головним завданням визнано формування нового інституціонального порядку на основі загальносистемних критеріїв цілісності та адекватності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації міститься низка конкретних рекомендацій, які автор пропонує враховувати в процесі ціннісно-цільового орієнтування ПС, внесення окремих змін до Конституції, підвищення ефективності державного управління, проведення адміністративної реформи. Теоретичні висновки і аналітичні оцінки, зроблені в дисертації, можуть бути застосовані в учбовому процесі, зокрема, в курсах політології, загальної теорії політики, теорії державного управління і місцевого самоврядування, сучасної історії України. Принципи аналізу інституціональної підсистеми та інституціонального середовища, які становлять особистий внесок дисертанта у вітчизняні дослідження ПС, можуть бути застосовані для написання нових теоретичних робіт з даної проблематики.

Апробація результатів дисертації. Одержані висновки і положення дисертаційної роботи докладалися на Міжнародних наукових конференціях: “Духовне відродження – основа стратегії сталого розвитку України ” (Львів, грудень 1999 р.), “Сучасні проблеми управління”

(Київ, листопад-грудень 2001 р.), “Соціальна політика і механізми інтеграції українського суспільства” (Одеса, вересень 2002 р.) та Всеукраїнської науково-теоретичної конференції “Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука” (Запоріжжя, травень 2001 р.).

Основні положення дисертації обговорювалися на методологічних семінарах і засіданнях кафедри політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Результати дослідження використовувалися в процесі викладання окремих тем у межах базового університетського курсу “Політологія”, спецкурсу “Державне управління і місцеве самоврядування”.

Основні ідеї і результати дисертаційного дослідження викладені автором у п’яти наукових публікаціях, чотири з яких в наукових спеціалізованих виданнях з політології, а також доповідях і тезах на науково-теоретичних і науково практичних конференціях. Загальний обсяг публікацій – 2,9 д.а.

Структура і обсяг дисертації визначаються метою і завданням дослідження. Дисертація складається з вступу, 2 розділів, що включають по 4 підрозділи кожний, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації - 192 сторінки. У роботі використано 195 джерел (16 с.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі “Теоретико-методологічні підходи до вивчення політичної системи та її динамічних властивостей” виявлено загальні тенденції та альтернативні засоби дослідження політичної системи, а також обґрунтовано авторську стратегію наукового аналізу.

Перший підрозділ “Становлення загальної теорії політичної системи в зарубіжній та вітчизняній політичній науці” відстежує процес цього становлення, який відбувався на ґрунті еволюційної парадигми класичної соціології і методології структурного функціоналізму завдяки дослідженням Т. Парсонса, Д. Істона, К. Дойча, Г. Алмонда та їх прихильників. Вони розглядали ПС як певну цілісність, яка має складну внутрішню структуру, розвивається шляхом постійному взаємообміну з навколишнім середовищем й сама справляє вплив на нього. Всі вказані концепції ПС відзначалися тяжінням до пошуків її рівноваги, а питання про зміни і трансформації в системі не знаходилися в центрі уваги перелічених авторів. Вироблені ними теоретичні моделі були пристосовані для здійснення макроаналізу. Автори цих концепцій виходили з ліберальних уявлень про активну роль вільних індивідів як

первинних і головних акторів політики, чії вимоги до ПС цілком зумовлюють її функціонування. В цьому полягає певна механістичність та інструментальна обмеженість проаналізованих політико-системних теорій, яка призвела до падіння їхньої популярності у 1980-1990-ті роки.

Аналіз політологічної літератури пострадянських країн, навпаки, виявляє зростання інтересу до відповідних проблем. Теоретичні й практичні питання трансформації ПС України, специфічні риси вітчизняних перехідних процесів досліджуються А. Білоусом, В. Горбатенко, О. Долженковим, В. Журавським, В. Кременем, І. Курасом, М. Михальченко, В. Полохало, Ф. Рудічем, С. Тихомировим, В. Ткаченко, В. Шевченко, В. Якушиком та іншими. Але підходам вітчизняних дослідників здебільшого притаманно надмірно широке трактування категорії "ПС", ототожнення її змісту з поняттям політичної сфери загалом. В Росії проблема розвитку і функціонування ПС порушується в роботах М. Анохіна, Г. Белова, М. Льїна, А. Кабаченка, Б. Капустіна, А. Панаріна, Л. Селезнева тощо. Вони досить вдало використовують традиційні системні та синергетичні методи дослідження пострадянських ПС, але інституціональні аспекти політичного життя не знаходять в них широкого відображення.

В другому підрозділі "Евристичний потенціал новоінституціонального підходу до дослідження політичної системи" відстежується процес пошуків нової парадигми пізнання політичної реальності. Найбільш перспективним автор вважає спроби переосмислення суті соціальних інститутів, які призвели до оформлення новоінституціонального підходу. У розповсюджених в минулому поглядах інститути уявлялися, перш за все, як юридичні установи, типи організацій або соціальних ролей. Згодом вони починають розглядатися як явища більш загального й високого порядку, як правила гри або певні обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне русло. Таке розуміння інститутів надано в роботах Е. Гідденса, Е. Дюркгейма, Дж. Марча, Д. Норта, Й. Олсена, П. Ордешука та інших прихильників цього підходу.

У політичній науці пострадянських країн відбувається процес засвоєння та опрацювання західних новоінституціональних теорій. В Росії досить активно опрацьовують дані проблеми В. Биченков, Г. Ділігенський, В. Нечаєв, А. Олійник, В. Тамбовцев, А. Шеститко, М. Афанасьєв, В. Гельман, І. Клямкін, В. Лапкін, В. Пантін. В Україні поки що проблеми інститутів в їх поширеному розумінні цікавлять передусім соціологів та економістів, зокрема, С. Войтовича. Є. Головаху, О. Куценко, В. Осовського, Н. Паніну, тоді як в політології здебільшого

переважає традиційний формально-правовий підхід до їх тлумачення. Дисертант вважає, що новоінституціональний підхід надає чимало можливостей щодо усвідомлення соціально-політичних процесів у пострадянських державах. Ця методологія придатна до аналізу як глибинних, прихованих механізмів функціонування суспільства, так і до з'ясування суб'єктно-поведінкових аспектів політичного життя. Переконаливо підтверджують її ефективність результати новоінституціональних досліджень пострадянських політичних процесів, зроблених, зокрема, західними фахівцями А. Дерлуг'яном, К. Зегберсом, А. Круассаном, В. Меркелем та іншими.

У третьому підрозділі *“Інтерпретація дихотомії системної мінливості і стабільності в політології”* розглядаються та підсумовуються найбільш поширені підходи щодо зазначених проблем. Свого часу їх торкалися Конфуцій, Платон, Арістотель, Макіавеллі, Гоббс, а в сучасній науці – Т. Парсонс, Д. Істон, Г. Алмонд, С. Ліпсет, С. Хантінгтон та інші дослідники. Проте й досі не існує узагальнюючих та всіма визнаних підходів до визначення сутності стабільності й нестабільності, а також механізмів суспільних змін. Критично проаналізувавши сучасні теорії соціальних змін, Р. Будон дійшов висновку, що всі вони не виправдали претензій на універсальне пояснення суспільних трансформацій. Але спроби інтеграції сучасних уявлень про соціальні зміни взагалі і політичні, зокрема, не припиняються. Нові імпульси їм надали так звані демократичні революції “третьої хвилі”, що призвело до формування спеціалізованого дослідницького напрямку – транзитології. В роботах Дж. Александера, В. Банс, З. Баумана, Г. О’Донелла, Т. Карла, Ф. Шміттера, П. Штомпки та інших викриваються повторювані риси і специфіка переходів до демократії різних країн. Окремі положення західних транзитологічних теорій виступають міцним імпульсом для розвитку вітчизняних досліджень і знаходять відображення в дисертації.

Проаналізувавши сутність категорій “стабільність” і “нестабільність”, які розглядаються в роботах Е. Баталова, А. Галкіна, К. Дойча, С. Ліпсета, А. Макаричева та інших, дисертант формулює ряд методологічних положень, які визначають його розуміння цих понять. Підтримується точка зору, згідно з якою “стабільність” і “усталеність” розрізняються між собою. Стабільність співвідноситься із ситуативними параметрами політичної динаміки, тоді як усталеність – із стратегічними. Стабільність може набувати стагнаційного характеру, через що суспільний розвиток уповільнюється. Такий перебіг подій в деякій мірі притаманний сучасному політичному процесу в Україні. Доведе-

но, що ПС України бракує не стільки рис стабільності, скільки якостей динамічної усталеності.

В четвертому підрозділі *“Комплексний аналіз пострадянського розвитку політичної системи України: основи робочої гіпотези”* обґрунтовано доцільність поєднання елементів системного і новоінституціонального підходів щодо аналізу сучасних змін політичного життя. Це призволяє поєднати прийоми макро-, мезо- і мікроаналізу політичної дійсності, які, звичайно, разом не використовуються. Через те з’ясування загальних напрямків і тенденцій змін у ПС стає занадто складним, а висновки окремих досліджень вельми суперечливими. Зокрема, це стосується дискусій про сутність політичного режиму і перехідний характер ПС сучасної України. Дисертант вважає, що саме перехідний стан ПС, невизначеність багатьох її рис робить постанову питання про режим її функціонування не досить коректним.

В процесі дослідження уживається низка відносно нових для політології понять, зміст яких розкрито дисертантом. Так, інституціональна матриця, згідно з концепцією С. Кірдіної, – це стійка історично сформована система базових інститутів, яка регулює взаємозалежне функціонування основних суспільних сфер - економічної, політичної, ідеологічної. Дефініція “інституціональна модель” відбиває характер інституціоналізованих політичних відносин, стійких взаємозв’язків і “правил гри”, які лежать в основі функціонування формальних структур і неформальних інтеракцій політичних акторів. Поняття “інституціональне середовище” охоплює всю сукупність політичних, соціальних, юридичних, моральних та інших норм і правил, в межах яких розгортаються політичні процеси і здійснюються трансакції політичних акторів. Слабкість або неструктурованість цих регуляторів, суперечливість інституціонального середовища призводить до дезорієнтації суб’єктів, їхньої нездатності до раціонально-мотивованої діяльності. Поняття “інституціональних циклів” допомагає побачити політичний процес як серію послідовних дискретних станів ПС, під час яких відбувається відтворення та модифікація її елементів і характеристик. Спираючись на ці поняття, автор уточнює головні завдання дисертаційного дослідження.

У другому розділі *“Інституціональні характеристики та перспективи розвитку вітчизняної політичної системи”* на основі виробленої автором концептуальної схеми здійснюється аналіз радянської державно-управлінської підсистеми, порівняння її з нормативною моделлю західної демократії, а також сьогоdnішнім станом ПС України. Розкрито зміст, форми, механізми й напрямки змін сучасної українсь-

кої інституціональної моделі та характер її взаємодії з інституціональним середовищем.

Перший підрозділ “Радянська державно-управлінська модель як західний момент перетворень політичної системи України” присвячений усвідомленню того, що уявляла собою ПС країни того часу. Процес життєдіяльності ПС України окреслюється з точки зору загальних закономірностей функціонування складних організаційних систем. Переважна більшість вітчизняних дослідників розглядає інституціональні, суб’єктні, нормативні та інші компоненти ПС як її окремі, хоча й взаємопов’язані ланки. На відміну від них дисертант вирізняє інституціональну систему як більш-менш самостійний предмет дослідження, який до певного ступеню вбирає до себе нормативні та суб’єктні елементи, тому що з точки зору новоінституціонального підходу суб’єкти, організаційні структури та правила, за якими відбувається їхня взаємодія й функціонування, становлять нерозривне ціле.

У дисертації здійснюється модифікація інституціональних моделей східного та західного типу, запропонованих С. Кірдіною. Зокрема, сформульовані принципи функціонування і, водночас, аналізу будь-якої інституціональної системи виокремлюються на більш послідовних системних підвалинах. За допомогою цих загальних принципів показано конкретну сутність відмін в інституціональних системах радянського та західного типу. З’ясовано причини деградації радянської ПС. Зокрема, головні системні недоліки радянської інституціональної моделі полягали в тому, що заради додержання свого функціонування вона надмірно використовувала енергетичні та матеріально-речовинні ресурси, проте була приречена на розпад через недосконалість свого інформаційного забезпечення. Неповнота зворотних зв’язків, викривлення інформації, яка надходила знизу, призвели до втрати керованості даною системою. Радянській системі бракувало горизонтальних зв’язків (міжособистісні відносини та комунікація через організації контролювалися владою), а вертикальні згодом перестали відповідати потребам оптимального управління й стабільного розвитку системи.

У другому підрозділі *“Основні механізми й тенденції змін інституціональної моделі системи”* доведено, що змістом пострадянських перетворень ПС України було пристосування частки формальних політичних інститутів до нових потреб зовнішнього та внутрішнього середовища. Механізми інституціональних змін полягали переважно у цілеспрямованому конструюванні “зверху” нових організаційних форм і правил політичного життя на базі імітації та запозичення чужо-

земного (передусім, західного) досвіду. Механізм спонтанного виникнення інституціональних явищ “знизу” призвів до формування інститутів багатопартійності, суспільних рухів, громадських структур, недержавних ЗМІ, проте їх діяльність була і залишається залежною від низки основоположних правил і норм, вироблених правлячою елітою. Формою протікання інституціональних змін у суверенній Україні є, здебільшого, конкурентна боротьба та розподільчі конфлікти різноманітних сегментів елітарних угруповань на загальнонаціональному, регіональному і місцевому рівнях, які відбуваються частково публічно, але частіше – у прихованому вигляді.

Навмисне впровадження таких інституцій, як парламентаризм, президенціалізм, альтернативні вибори, не спиралося на глибоке розуміння власної історії та об’єктивних потреб суспільного розвитку, не базувалося на чітко з’ясованій меті перетворень. В процесі конструювання вітчизняної ПС поняття цінності заступило поняття цілі. Але не було враховано, що принципи управління ціннісно-орієнтованими і цілеорієнтованими системами сутнісно відрізняються. До того ж цінності демократії, ринку, свободи особи мали досить абстрактний характер і не слугували достатньою мотивацією діяльності пересічних громадян.

У *третьому підрозділі “Суб’єктний і структурний аналіз інституціонального середовища системи”* зазначено, що інституціональні правила і норми виникають завдяки сукупній діяльності соціальних суб’єктів, які одночасно є агентами інституціоналізації. Західні фахівці, зокрема, Е. Гідденс, П. Моузеліс, виокремлюють два рівня, на яких відбувається ця діяльність. Дисертант вважає за необхідне виділити три взаємопов’язаних рівня формування інституціональних правил в залежності від того, які з агентів інституціоналізації беруть участь в даних процесах.

Сучасні транзитологічні теорії відводять провідну роль в процесах демократичної інституціоналізації політичній еліті. В дисертації доведено, що вітчизняні правлячі кола об’єктивно не були готові до вирішення цього історичного завдання. Держава й досі не є самостійним найвпливовішим суб’єктом політичних перетворень. Її роль і функції регулярно зазнають заперечення як з боку різноманітних внутрішніх сил (регіональні та бізнес еліти, структури місцевого самоврядування, опозиційні лідери), так і ззовні (МВФ, Рада Європи, керівництво західних держав, Росії). Перерозподіл та зрощування економічних, політико-владних й адміністративних ресурсів між окремими суб’єктами спричинив появу феномену адміністративно-економічних кланів. За-

вдяки цьому процес вироблювання інституціональних правил викривляється, а недемократичні методи тіньового торгу й таємних конвенцій переважають над формальними легітимними правилами політичної гри.

На другому мезо-рівні найбільш вагома роль належить керівникам виконавчої влади середнього рівню і мерам крупних міст, які перебувають під подвійним тиском і контролем з боку центру й мешканців відповідних населених пунктів. Саме вони в подальшому виявляють зацікавленість у формалізації й наданні сталості правилам політичної взаємодії.

Нижчий рівень повсякденно-спонтанних практик індивідуальних суб'єктів української політики характеризується розповсюдженістю стратегій реактивно-адаптивної поведінки. Окремі форми політичного життя, які були наслідком спонтанної творчості мас (громадські організації, незалежні профспілки, недержавні ЗМІ) згодом були підпорядковані центральній або регіональній владі. Постійні зміни правил гри під впливом політичної кон'юнктури, перенесення цих правил на структури громадянського суспільства посилюють відчуження пересічних громадян від публічної політики, вкрай знижують рівень легітимної підтримки нових інститутів з боку мас.

Взагалі інституціональне середовище ПС України виявилось неготовим щодо більшості інновацій, які не узгоджувалися з системою базових інститутів, вкорінених у наступні часи. Інституціональне реформування торкнулося передусім сфер конституційно-правового рівню інституціонального середовища. Проте традиційні норми й правила взаємодії (блат, місництво, закулісні домовленості з приводу влади, власності й ресурсів) продовжують існувати на всіх рівнях інституціонального середовища. Це нівелює ефект упровадження демократичних інституціональних форм і легально-конституційних правил, заважає оформленню стильового фундаменту демократії.

За таких складних умов постає питання про *реальні можливості стабілізації та демократизації системи*, яке розглядається у *четвертому підрозділі*, що має таку ж назву. Аналіз пострадянських перетворень в Україні, доцільно проводити з урахуванням певних критеріїв демократії, вироблених, зокрема, в працях Р. Даля, Й. Шумпетера, С. Хантінгтона. Найголовнішим інституціональним критерієм демократії є принцип конкуренції суб'єктів політики в межах переважно формальних правил. Як показано в дисертації, сучасні українські реалії цьому принципу ще не відповідають. Відбувається не стільки зміна домінуючих норм і принципів політичної взаємодії акторів, скільки поширення

кола самих гравців та інтенсифікація неформальних обмінів між ними. Слабкість держави як самостійного політичного суб'єкта, недостатня сформованість інститутів та каналів соціального представництва, дискретність інформаційного простору та відсутність повноцінного інформаційного обміну в середині ПС зумовлюють її нестабільність. Відтак, патримоніальний характер організації влади, виникнення адміністративно-економічних кланів та посилення їх ролі у закулісних перерозподільчих конфліктах слугують відповіддю ПС на нестачу повноцінних імпульсів “входу” і своєрідною захисною реакцією системи по самозбереженню і адаптації.

Уточнення періодизації інституціональних циклів розвитку ПС України за шкалою “традиції - інновації” дозволяє припустити, що в цілому відбулося її первісне пристосування до нових умов, коли традиційні та нові політичні норми перебувають у хиткому балансі. Це призвело до зміни домінуючих стратегій політичних еліт, які сьогодні приречені вести “війну за правилами”. Тяжіння до легалізації інституціональних норм і правил політичного суперництва виявляють різноманітні політичні суб'єкти, але найбільшу зацікавленість об'єктивно мають державно-адміністративні еліти регіонального рівню й місцевого самоврядування, деякі опозиційні партії. Водночас метою просування України до усталеної демократії є поступова ресоціалізація громадян, яка здібна надати процесам демократичного розвитку необоротного характеру.

Зазначено, що свідоме управління цими процесами залежить від здатності політичного керівництва вірно оцінювати стан суспільного розвитку та ефективно впливати на формування суспільного порядку. Вітчизняні дослідники виробили низку показників стану суспільства, які з деякими модифікаціями можна застосувати для характеристик ПС. Серед них: 1) визначеність напрямку і цілей розвитку; 2) чіткість і точність розподілу функцій в структурах влади; 3) чіткість взаємодій між державою й громадянським суспільством; 4) виразність, упорядкованість інституціональної структури та відносин ПС з середовищем. Виходячи з цих критеріїв, автор формулює загальні завдання і практичні зауваження щодо врівноважування ПС, організації певного порядку й послідовної структуризації середовища.

У висновках зазначено, що принципи розбіжності інституціональних моделей колишнього СРСР і нормативних західних демократій, на які орієнтувалося українське політичне керівництво, обумовили певні труднощі й суперечності пострадянських інституціональних трансформацій. Зміни в Україні мали характер вимушеного переходу,

який був детермінований не стільки свідомою програмою перетворень, скільки сукупністю об'єктивних екзогенно-ендогенних чинників. На момент отримання незалежності Україна не мала таких важливих завчасних умов для успішної демократизації, як національно-державна ідентичність, чіткий розкол всередині еліт, відданість більшості правлячого класу і мас ідеалам демократії.

Змістом пострадянських трансформацій стало часткове пристосування деяких традиційних формальних і неформальних інститутів до нових потреб, а також навмисне впровадження західних інституційних форм, яке здійснилося шляхом імітації їх зовнішніх результатів, а не алгоритмів і принципів функціонування. Тому реальне зближення інституціональних моделей ПС Заходу і сучасної України практично не відбулося. Натомість, спостерігається відтворення в новому вигляді принципів моноцентризму, виконавчої вертикалі влади, патримоніальної залежності суб'єктів і об'єктів політики. Претензії державних виконавчих структур на домінування обумовлюють постійне репродукування структурних конфліктів, несталість політичного процесу. Відносна стабільність ПС досягається за рахунок позитивної динаміки і, певним чином, подвійної інституціоналізації, тобто одночасного існування традиційних і нових, формальних і неформальних норм політичної взаємодії.

Відзначені риси зводять ситуацію невизначеності, заважають демократичній ресоціалізації громадян і надають відкладеного характеру їхньому попити на нові демократичні права. Проте аналіз фактичного матеріалу підтверджує незгоду більшості населення відмовлятися від демократичних принципів політичного життя, що опосередковано свідчить про їх поступову хабітуалізацію. Дисертант вважає, що саме на середньому і нижньому рівнях інституціонального середовища існує певний потенціал суспільної самоорганізації, за рахунок якого можна домогтися мети сталого демократичного розвитку України.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. *Ніколаєва М.І.* Загальні підходи до вивчення стабільності політичної системи України // Актуальні проблеми політики: 36. наук. праць Вип. 8. – Одеса: Юридична література, 2000. – С. 35-39.
2. *Ніколаєва М.І.* Трансформація політичної системи України: інституціональний аспект // Політологічний вісник: 36. наук. праць. Вип. 6. - К.: Т-во "Знання" України, 2000. – С. 10-18.
3. *Ніколаєва М.І.* Політична система сучасної України: інституціо-

нальний аспект аналізу // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 13. – К.: Ін-т держави і права ім. В.Н. Корецького НАН України, 2001. – С. 526-534.

4. *Ніколаєва М. І.* Політична система сучасної України: логіка і спрямованість інституціональних змін // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. Вип. 10. – К.: Т-во “Знання” України. – 2002. – С. 10-18.

5. *Ніколаєва М.І.* Практичні заходи щодо стабілізації політичної системи сучасної України // Перспективи. – 2002 – №1 (17). – С.101-105.

6. *Ніколаєва М.І.* Інституціональне середовище політичної системи сучасної України: теорія і практика демократичного реформування // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука: Тези доповідей на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 107-111

7. *Ніколаєва М.І., Ніколаєв О.Т.* Базові принципи політико-державного управління в сучасній Україні // Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції “Сучасні проблеми управління”. – К.: ІВЦ “Політехніка”, 2001. – С. 175-177.

АНОТАЦІЯ

***Ніколаєва М.І.* Політична система сучасної України: процеси інституціональних змін та стабілізації. – Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2003.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню пострадянських трансформацій політичної системи України на основі системної та новоінституціональної методології. Доцільність цього синтезу обґрунтовується тим, що він дозволяє поєднати елементи макро-, мезо-, і мікроаналізу політичної реальності, висвітлити глибинні причини ефективності або неефективності політичних інститутів і політичної системи загалом.

Сформульовано загальні принципи організації й функціонування підсистеми політико-державного управління, зроблено порівняльний аналіз нормативних інституційних моделей радянського і західного зразка, сучасної української моделі. Запропонована структурна модель інституціонального середовища, яка дозволяє з'ясувати роль окремих

політичних суб'єктів у виробленні формальних й неформальних інституційних правил.

Дисертація містить теоретичні висновки і практичні рекомендації щодо стабілізації і демократизації політичної системи України.

Ключові слова: політична система, політична стабільність, трансформація, інституціональне середовище, формальні та неформальні політичні інститути, демократичний транзит.

АННОТАЦІЯ

Николаева М.И. Политическая система современной Украины: процессы институциональных изменений и стабилизации. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2003.

Диссертация посвящена комплексному исследованию постсоветских трансформаций политической системы Украины на базе системной и новоинституциональной методологии. Целесообразность указанного синтеза обосновывается возможностями соединения элементов макро-, мезо- и микроанализа политической реальности, выяснения глубинных причин эффективности или неэффективности политических институтов и политической системы в целом. Понятие “институт” трактуется как совокупность норм и определенных правил поведения субъектов политики, которые структурируют и направляют их взаимодействие в определенное русло. Выделение институциональной подсистемы как самостоятельного предмета изучения позволяет одновременно рассматривать субъектные, нормативные и структурно-организационные аспекты изменений в политической системе, поскольку с точки зрения новоинституционального подхода субъекты, организационные структуры и правила, согласно которым осуществляется их взаимодействие и функционирование, составляют неразрывное целое.

В основу выработанной диссертантом аналитической схемы, описывающей общие принципы организации и функционирования подсистемы политико-государственного управления, положена концепция институциональных матриц С. Кирдиной. С ее помощью проводится сравнительный анализ нормативных институциональных моделей советского и западного образца. Показано их принципиальное различие,

обусловившее противоречия и сложности политико-институциональных нововведений, проводившихся украинским руководством путем заимствования формальных черт западных либеральных демократий и частичной модификации существовавших в прошлом норм взаимодействия политических субъектов. Расширение круга "игроков", интенсификация неформальных отношений между ними составляют основное содержание постсоветских институциональных трансформаций в политической системе Украины.

В диссертации предложена структурная модель институциональной среды, которая позволяет выяснить роль отдельных политических субъектов в выработке формальных и неформальных институциональных правил. Выявлена недостаточная подготовленность институциональной среды к большинству политических инноваций, слабость украинского государства и политической элиты как основного инициатора демократических перемен. Обращается внимание на несоответствие украинских политических реалий основному институциональному критерию демократии: конкуренции акторов в рамках преобладания формальных правил.

С учетом наиболее распространенных научных подходов к понятию "политическая стабильность", формулируется ряд положений относительно сегодняшнего состояния политической системы Украины. Доказывается, что относительная стабильность политического процесса достигается за счет феномена двойной институционализации, стратегии затягивания кардинальных политических преобразований со стороны правящих элит и реактивно-адаптивных стратегий поведения рядовых субъектов политики. Стабильность и адаптация происходят в ущерб войствам динамичного устойчивого развития общества.

Аргументируются теоретические выводы и практические рекомендации относительно демократизации и стабилизации политического процесса в Украине: использование позитивного потенциала общественной самоорганизации субъектов среднего и нижнего уровня, проявляющих заинтересованность в легализации правил открытой конкуренции; концентрация усилий правящих кругов на последовательную структуризацию институциональной среды политической системы, на выработку концептуальных основ политического порядка, способного обеспечить устойчивую динамику демократического развития украинского общества.

Ключевые слова: политическая система, политическая стабильность, трансформация, институционализация, неформальные политические институты, демократический транзит.

SUMMARY

Nikolaeva M.I. Political system of modern Ukraine: processes of institutional changes and stabilization. – Manuscript.

Thesis on competition of a scientific degree of the candidate of political science behind a specialty 23.00.02 – political institutes and processes. Odessa National Law Academy, Odessa, 2003.

The dissertation is devoted to complex analysis of post-soviet's transformation of Ukrainian political system, based on a system and new institutional methodology. The indicated synthesis gives opportunity to unite the elements of macro-, metho-, and microanalysis of political reality. To show the inner reasons of effectiveness or noneffectiveness of political institutions and political system in general.

The main principles for organization and function of the subsystem of state government were formulated in order to compare soviet, western and modern Ukrainian normative institutional models. The presented structural model of the institutional environment enables to clear up the role of certain subjects in production of formal and informal institutional rules.

The dissertation suggests the theoretical conclusions and number of practical recommendation as to democratization and stabilization of the political system in Ukraine.

Key words: political system, political stability, transformation, institutional environment, formal and informal political institutes, transition to democracy